

The Period of Omar In Terms of Its Impacts on Islamic Historiography

Ahmet İğdi *a

Article Info

DOI:

Article History:

Received: 21/12/2018

Revised : 27/12/2018

Accepted: 27/12/2018

Keywords:

Period of Omar, Hijri calendar, Dîvân Organization, Ensab and Tabakât Literature, Hudaynâme translation

Article Type: Research Article

Abstract

The period of Omar ruled when some important activities were realized for the first time in Islamic history. During this period some of the activities carried out influential in the emergence of Islamic historiography. The determination of the Islamic/ Hijri calendar influenced the formation of a common historical thought in Muslims, and were also instrumental in the writing of some history books according to years. While the "Divan" Organization was being created, the name of the tribe closest to the Prophet in relation was written first which affected the system of the works Ensâb and Tabakât. Some other writers also created their works according to the order in that organization.

During this period, official documents were kept in a chest, hence these documents were delivered to the next generations and the writers of the history and geography used this material in creating their works. We do not think that book Hudaynâme which tells the history of Persian kings in the period of Umar was translated since this information is not available in any early sources.

İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi Bakımından Hz. Ömer Dönemi

Makale Bilgisi

DOI:

Makale Geçmişi:

Geliş 21/12/2018

Düzeltilme 27/12/2018

Kabul 27/12/2018

Anahtar Kelimeler:

Hiz. Ömer dönemi, Hicrî takvim, Dîvân teşkilatı, Ensab ve Tabakât literatürü, Hüdaynâme çevirisi.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Hiz. Ömer dönemin İslam tarihi açısından bazı önemli faaliyetlerin ilk defa gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönemde gerçekleştirilen bazı faaliyetler ise İslam tarih yazıcılığının doğuşunda etkili olmuştur. Hicrî takvimin tespiti, Müslümanlarda ortak bir tarih düşüncesinin oluşmasına etki ettiği gibi bazı tarih kitaplarının yıl eksenli olarak yazılmasında da müessir olmuştur. Dîvân teşkilatı düzenlenirken isimlerin Hiz. Peygamber'e soyca yakın olan kabileden başlanarak yazılması, Ensâb ve Tabakât eserlerinin sistematığına etki etmiş ve bazı müellifler eserlerini dîvân teşkilatının sıralamasına göre yazmıştır.

Hiz. Ömer döneminde resmi evrakların bir sandıkta korunması, bu evrakları sonraki nesillere ulaştırmış ve tarih-coğrafya yazarları Hiz. Ömer'in muhafaza ettiği bu malzemeyi eserlerinde kullanmışlardır. Hiz. Ömer döneminde Fars krallarının tarihini anlatan Hüdaynâme kitabının çevrildiği iddiası kanaatimizce doğru değildir. Zira bu bilgi ulaşabildiğimiz hiçbir erken kaynakta bulunmamaktadır.

*Corresponding Author: ahmetigdi@gmail.com

^a Research Assistant, Muş Alparslan University, İslami İlimler Fakültesi, Muş/Turkey.

e-ISSN: 2149-4622. © 2018 Muş Alparslan Üniversitesi. TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır

İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi Bakımından Hz. Ömer Dönemi*

GİRİŞ

Tarih ilmi, -diğer bütün ilimler gibi- birden ortaya çıkmamış, uzun bir ilmi serüvenin neticesinde oluşmuş ve hali hazırda da oluşumunu devam ettirmektedir. Zira mutlak kemal, ne insan için ne de insanın ürettiği ilim ve sanatlar için söz konusudur. Herhangi bir disiplinin bir dönemde sistematik olarak var olmayışı onun tamamen yokluğuna delalet etmez. Hintli İslâm alimi Şibli Nu'mânî (v.1332/1914) bu durumu güzel bir biçimde şöyle ifade etmiştir: "*İnsanlığın geçirdiği ömür içinde vücut bulan ilimlerin ve fenlerin heyûlâsı, çok eski zamanlarda da mevcuttur. Yalnız medeniyet ilerledikçe bu heyûlâ, düzenli bir şekil alır ve kendine mahsus bir unvanla tanınır. Meselâ istidlâl ve iddia edilen şeyin ispatı, en eski devirlerden beri mevcuttu. Herkes onlardan istifade ediyordu. Ancak Aristo bu cüz'iyâtı bir özel şekil içinde tertip ettiği zaman buna 'mantık' adı verildi ve 'mantık' müstakil bir ilim mevcudiyetini kazandı. Biyografi ve tarihler de ilmin bu kısmına dâhildi.*" (Şiblî, 1978, 4: 178).

İslâm tarih düşüncesi ve yazıcılığı da bir süreç içerisinde ve bir takım sebepler neticesinde oluşmuştur. İslâm tarih düşüncesinin ve tarih yazıcılığının ortaya çıkışına etki eden sebepler arasında şunlar kaydedilmiştir: İslâmî ve İslâm öncesi dönemden kalan kitâbeler, câhiliye Araplarının önem verdikleri olayları tabir etmek için kullandıkları Eyyâmü'l-Arab Edebiyatı, kabilelerin soy bilgisi anlamındaki Ensâb ilmi, câhiliye şiiri, okuyup yazmanın yaygınlaşması, Araplara komşu -Fars, Hıristiyan, Yahudi- halk ve dinlerin edebiyatının aktarılması, Ku'ran'daki kıssalar, Arap karşıtlığı olarak özetlenebilecek Şuûbiye hareketine karşı Arap kabilelerinin tepkisi ve siyâsî kamplaşmalar (Şeşen, 1998, 16-17). Mustafa Şâkir, bu amillere ek olarak kağıdın kullanılmaya başlanmasını ve yöneticilerin teşviklerini dile getirirken (Şâkir, 1983, 1: 64-73); Abdulazîz ed-Dûrî (v. 2010) de dîvân teşkilatına dikkat çeker (Dûrî, 1993, 19). Bazı oryantalistler ise Fars hükümdarlarının kahramanlıklarını anlatan Hüdaynâme kitabının etkisini ön plana çıkarırlar (Gibb, 1991, 125).

Bu tebliğ, İslâm tarih yazıcılığına etki eden amilleri Hz. Ömer dönemi üzerinden okumayı amaçlamaktadır. Bu dönemin özellikle mercek altına alınmasının sebebi ise İslâm tarih yazıcılığına etki eden amillerin bir kısmının bu dönemde ortaya çıkmasıdır. Bu amillerden hicrî takvimin tespiti, dîvân teşkilatının kurulması, yapılan antlaşma metinlerinin ve siyâsî mektupların saklandığı bir arşivin ihdâsı, fetihlerle elde edilen bölgelerden gönderilen coğrafi malumat ve Hüdaynâme çevirisi tartışılacaktır. Tarih düşüncesinin temeli olması hasebiyle de hicrî takvimin tespitiyle başlayacağız.

1. Hicrî Takvimin Tespiti

İslâm'dan önce Araplar ay takvimini kullanıyorlardı. Fakat onların ortak ve sabit bir tarih başlangıcı yoktu (Çağatay, 1978, 129). Zaman içerisinde halk tarafından önemli görülen bazı olaylar takvim başlangıcı kabul edilmiştir. Taberî'nin (v.310/922) naklettiği bir rivayet bu değişkenliği ortaya koymaktadır: "*İsmailoğulları, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail Kabe'yi inşa edene kadar, Hz. İbrahim'in ateşe atılışını takvim başlangıcı kabul etmişler, bundan sonra da Kâbe'nin inşasını takvim başlangıcı olarak benimsemişlerdi. Yine Arap kabileleri Tihâme'den çıkışlarını, Ka'b b. Lüey'in ölümünü ve Fil olayını da takvim başlangıcı olarak kabul etmişler ve bu durum Hz. Ömer'in hicrî 17 ya da 18 yıllarında Hz. Peygamber'in hicretini takvim başlangıcı olarak tespit etmesine kadar devam etmiştir*" (Taberî, 1960-1970, 2: 390-391).

Hz. Peygamber döneminde hicretin takvim başlangıcı kabul edildiğine dair bazı rivayetler olsa da (Taberî, 1960-1970, 2: 388) tarihçiler bu bilgileri doğru kabul etmemiştir (Sehâvî, 1983, 507). Muhammed Hamidullah'ın (v. 2002), Hz. Peygamber'den gelen hiçbir resmi evrakta tarih olmadığını

* Bu çalışma 6-8 Mayıs 2013 tarihlerinde Bursa'da düzenlenen II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nde sunulmuş tebliğ metninin gözden geçirilmiş halidir

söylemesi de bu kanaati desteklemektedir (Hamidullah, 1980, 2: 1083).

Hicrî takvimin kabulüne dair iki olay aktarılmaktadır. Birincisine göre, Ebû Mûsa el-Eşâ'î (v. 42/622-623), Hz. Ömer'e bir mektup yazarak "*Senden bize tarihsiz mektuplar/yazılar geliyor*" der. Bunun üzerine Hz. Ömer de ashabı toplayarak istişarede bulunur. İkinci rivayete göre ise şaban ayı tarihli bir resmi evrak Hz. Ömer'e getirilir. O da bu şaban ayının bu yılın mı yoksa gelecek yılın mı şaban ayı olduğunu sorar. Daha sonra da ashab ile durumu müşavere eder. Bazıları Rumların takvim başlangıçlarının teklif ederken bazıları da Farsların takvim başlangıçlarının esas kabul edilmesini önerir. Neticede ise hicret takvim başlangıcı olarak kabul edilir (Taberî, 1960-1970: 2: 388-389). Hicrî takvimin tespitine sebep olarak zikredilen iki olayın ortak noktası, bunun bir ihtiyaç neticesinde ortaya çıktığıdır.

Bîrûnî'nin (v. 453/1061) aktarımına göre Hz. Ömer, bu konuda Tüster savaşında esir edilerek Medine'ye getirilen ve Müslüman olan Fars komutan Hürmüzân'a (v. 23/644) da danışmıştır. Hürmüzân da Farsların resmi evraklarda nasıl tarih kullandığını, Rum ve Farsların hangi takvimleri kullandıklarını izah etmiştir (Bîrûnî, 2011, 70).

Hicrî takvimin tarih yazıcılığı ile alakası, İslâm tarihi kitaplarının önemli bir kısmının "annals" denilen tarzda yani her yıl için bir başlık açıp o yılda geçen olayları zikretmek şeklinde yazılmış olmasıdır. Abdulaziz Dûrî'nin "*Ömer hicrî takvim denen sabit bir takvim belirledi ve bu sabit hicrî takvim tarih düşüncesinin can damarı oldu. Bundan böyle hadiselerin bir tarihle tespiti, tarih araştırmalarının belkemiği oldu*" şeklindeki ifadeleri, sabit takvim başlangıcı ile tarih düşüncesi arasındaki bağın ne kadar sıkı olduğunu ortaya koymaktadır (Dûrî, 1993, 19).

Cevâd Ali (v. 1987), yıl esaslı olarak yazılan ilk eserin, Heysem b. Adî'nin (v. 207/822) tarih kitabı olduğunu söylemektedir (Cevâd Ali, 1950, 173-174). Fakat, Fuad Sezgin daha erken bir döneme işaret etmektedir. Sezgin, Viyana kütüphanesinde bulunan hicrî 22 tarihli bir mektubu ve Abdullah b. Ebû bekir b. Hazm'ın (v. 130/747), Hz. Peygamber'in savaşlarını ele alan eserini hicrî tarihi esas alarak yıl tertibiyle yazmış olmasını delil getirerek (Sezgin, 1991, 1: 25) Hz. Ömer'in döneminden itibaren hicrî takvimin yerleştiğini ifade etmektedir.

Taberî (v. 310/922) başta olmak üzere, İbn Miskeveyh (v. 421/1030), İbnu'l-Cevzî (v. 597/1201), İbnu'l-Esîr (v. 630/1233), İbn Kesîr (v. 774/1373), Sibt İbnu'l-Cevzî (v. 654/1256), Zehebî (v. 748/1347), Makrîzî (v. 845/1442) gibi önemli İslâm tarih yazarları eserlerini kronik olarak yazmışlardır (Togan, 1985, 55). Hz. Peygamber'in hicretinden önceki vakıaları, olay eksenli, hicretten sonraki olayları ise yıl eksenli anlatan İslâm tarihi kroniklerinin bu usulleri daha önceki milletler tarafından biliniyordu. Örneğin Asurlular, Babilliler, Mısırlılar, Yunanlar ve Romalılar bu metodu kullanmıştı (Cevâd Ali, 1950, 173). Ancak Müslümanlar, hicrî takvimi esas almakla bütün bu milletlerden farklı bir yol izlemiş ve bir anlamda tarihe kendi renklerini vermişlerdir. Hz. Ömer'in hicret üzerindeki ısrarı ise tam da bu noktada anlamlı hale gelmektedir. Zira Hz. Ömer, takvim başlangıcı konusu istişare edilirken "Hz. Peygamber'in hicreti hak ile batılın ayrıldığı zamandır" (Taberî, 1960-1970, 2: 388) demiş ve başkalarını taklit etmeyi değil, başkalarından istifade etmeyi bir esas olarak benimsemiştir.

Hicrî takvimin belirlenmesinin birkaç küçük tartışmadan sonra sahabilerin ortak kanaatiyle belirlenmiş olması, bütün Müslümanların ortak bir tarih düşüncesine sahip olmasında da pay sahibi olduğu söylenilebilir.

2. Dîvân Teşkilatının Kurulması ve İslâm Tarih Yazıcılığı

Hz. Ömer fey gelirlerinin düzenli bir şekilde dağıtımını sağlamak için hicrî 20 yılında dîvân teşkilatını kurmuştur (Belâzurî, 2002, 657). Dîvânlara isimleri yazılacak olan kişilerin nasıl bir tertibe göre yazılacağına kişilerin kabile esasına göre Hz. Peygamber'e yakınlığı temel alınmıştır. Belâzurî'nin naklettiği bir rivayet, hem dîvân teşkilatının kuruluşu, hem de dîvânların tertip usulüyle

ilgili bilgiler vermektedir. “Ömer b. El-Hattab, *Dîvân defterlerinin yazılması hususunda, Müslümanlarla istişare etti. Ali b. Ebû Tâlib ona şunları söyledi: ‘Her yıl sana gelen malları taksim edersin; bu mallardan hiçbir şey bırakma!’ Osman ise şunları söyledi: ‘Herkeseye yetecek pekçok mal görüyorum; ancak atâyı alanın almayandan ayrılması için insanlar sayılmazlarsa, ben bu işin karışmasından korkuyorum.’ El-Velîd b. Hişâm b. Muğîre de halîfeye şunları söyledi: ‘Ben Şam’a geldim; oranın hükümdarlarının defterler tertip etmiş olduklarını (dîvân kurduklarını) gördüm. Sen de defter tut ve ordu kur!’ Halife onun bu görüşünü kabul etti. Kureyş kabilesinin nesep bilginleri Akîl b. Ebû Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’im’i çağırdı ve onlara ‘İnsanları derecelerine göre yazınız’ dedi. Onlar, Benî Hâşim’den başladılar; onları Ebû Bekir ve kabilesi; sonra halîfelik sırasına göre Ömer ve kabilesini yazmak suretiyle devam ettiler.” (Belâzurî, 2002, 655)*

Bu rivayet, açıkça dîvânlar yazılırken, Hz. Peygamber’in kabilesinden başladığını ve diğer kabilelerin ona yakınlıklarına göre sıralandığını ifade ediyor. Ancak dîvân’ın tertibinde bu usul izlense de kime ne kadar atâ verileceği noktasında, İslâm’a giriş önceliği, Bedir, Uhud gazvelerine katılmış olmak, Habeşistan’a hicret edenler arasında olmak, Hudeybiye’de bulunmuş olmak belirleyici olmuştur (Fayda, 2006, 262).

Hz. Ömer’in dîvân teşkilatı iki esas üzerinde yükselir: atâ dağıtımında dine hizmet, dîvâna yazılış sıralamasında Hz. Peygamber’e soyca yakınlık. Her iki tasnif de İslam tarih yazıcılığına tesir etmiştir. Birinci esas İbn Sa’d (v. 230/845) tarafından *Kitâbu’t-Tabakâti’l-kebîr* adlı eserinde takip edilmiştir. İbn Sa’d, “Hz. Ömer’in fey gelirlerini dağıtmak üzere düzenlediği dîvân defterlerindeki anlayışa uygun olarak ashâbı beş tabakada incelemiştir. Tamamının Medine’de yaşadığı anlaşılan ashâbın ilk tabakasını Bedir Gazvesi’ne katılan muhacirlerle ensar, ikinci tabakasını Bedir Gazvesi’nde bulunamamış Habeşistan muhacirleri gibi ilk müslümanlardan olan kişilerle Uhud Gazvesi’ne katılanlar, üçüncü tabakasını Hendek ve sonrasındaki gazvelere katılanlarla Mekke’nin fethinden Önce ihtida edenler, dördüncü tabakasını Mekke’nin fethi sırasında ve daha sonra müslüman olanlar, beşinci tabakasını da Hz. Peygamber’i çocukluğunda görenler teşkil eder” (Fayda, 1999, 295; İbn Sa’d 2001, III-VI).

Hz. Ömer’in dîvân teşkilatını kurarken uyduğu ikinci esas, yani dîvân defterlerine kaydedilenlerin Hz. Peygamber’in kabilesi başta olmak üzere bir kabile tertibiyle yazılması, Ensâb kitapları üzerinde etkili oldu. Ensâb kitaplarında kabileler yazılırken Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’den başlayan ve soyca ona yakınlığına göre kabilelerin sıralandığı tertip, aynen izlenmiştir. Bu iddiayı desteklemek üzere de burada Zübeyrî’nin (v. 236/851) *Kitâbu Nesebi kureyş ve Belâzurî’nin* (v. 279/892-893) *Ensâbu’l-eşrâf* adlı eserlerini değerlendirme konusu yapılacaktır.

Zübeyrî, “Benî Hâşim ile ensâba giriş yaparken, sondan başlamak suretiyle yukarı doğru Kureyş alt kollarını incelemektedir. Buna göre ilk cüzde torunları dahil Hz. Peygamber’in ailesi, babası Abdullah, dedesi Abdülmuttalib, amcası Abbâs ve Abdullah b. Abbâs’ın soyu ele alınmıştır. İkinci cüzde Abbas oğullarından devamla Ebû Tâlib, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin soyu, üçüncü cüzde Hüseyin’den devamla Hz. Ali’nin diğer çocukları, Ca’fer ve Akîl b. Ebû Talib, Hâris b. Abdülmuttalib, Ebû Leheb b. Abdülmuttalib ve Hâşim’in geri kalan çocukları hakkında bilgi verildikten sonra Hâşim b. Abdümenâf’ın kardeşleri Muttalib ve Abdüşems soyuna geçilmiştir. Dördüncü, beşinci cüzler Abdüşems oğullarına aittir. Altıncı cüzde Abdüşems’e bir bölüm ayrıldıktan sonra Nevfel ile birlikte Abdümenâf oğulları tamamlanmıştır. Altıncı cüzün son kısmında Abdüluzâ b. Kusay soyu üzerinde durulur. Yedinci cüzde de Benî Abdüluzâ hakkında bilgi verildikten sonra diğer Kusay oğulları Abdüddâr ve Abd ailesi ile tamamlanır. Ardından bir üst batındaki Zühre b. Kilâb’a geçilir. Sekizinci cüzde Benî Zühre ve bir üst batından Teym b. Mürre’nin nesebi açıklanır. Dokuzuncu cüz Yakaza b. Mürre’ye ayrılmıştır. Onuncu cüzün başında Yakaza oğullarının bitiminde bir üst batındaki Adî b. Ka’b soyuna geçilir. Onbirinci cüzün başında Benî Adî’nin ardından Ka’b oğullarından Hüsay b. Ka’b’ın iki koluna yer verilir. Onbirinci cüzün sonunda Âmir b. Lüey ile başlayan bir üst batındaki Lüey oğullarına mensup kollardan Sâme, Huzeyme, Sa’d ve Hâris’in nesepleri onikinci cüzde anlatılmıştır. Son olarak ise Lüey’in kardeşi Hâris ve son batındaki Kureyş’in oğulları Hâris ve Muhârib’in soyları hakkında bilgi

verilmektedir." (Uyar, 2008, 129).

Belâzurî *Ensâbu'l-eşrâf* adlı eserinde ise birinci ciltte Hz. Nuh'tan başlayarak Hz. Peygamber'in nesebini ele almış, ardından ise Hz. Peygamber'in siyerini anlatmıştır. İkinci ciltte siyere devam eden Belâzurî, yine bu ciltte Benî Hâşim hakkında bilgi vermeye Ebû Tâlib ile başlayıp onun hayatını anlattıktan sonra da Ebû Tâlib'in çocuklarını anlatır. Üçüncü cilt Hz. Ali'ye yapılan beyatle başlar ve Hz. Ali dönemi ile evlatları hakkında bilgiler verdikten sonra İbnu'l-Hanefiyye'nin ölümüyle biter. Dördüncü cilt Abbas b. Abdulmuttalib ile başlayıp Abbasîler hakkında bilgi verir ve Esed b. Hâşim ile sona erer. Beşinci ciltte Benî Abdüşems ve Emevîler tarihi anlatılır. Altı, yedi ve sekiz dokuzuncu ciltlerde Emevî tarihine devam edilir. Onuncu ciltte Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in soyuna yer verilir (Belâzurî, 1996).

Yukarıdaki tasniften açıkça anlaşılacağı üzere Zübeyrî ve Belâzurî, Hz. Ömer'in dîvân teşkilatındaki sıralamasını esas almıştır. Dîvân defterlerinin bizzat nesep alimlerince kullanılıp kullanılmadığına gelince Mustafa Fayda şunları söylemektedir: "*Başta Medine olmak üzere Kûfe, Basra, Vâsıt, Dimaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da düzenlenen dîvân defterleri, İslâm dünyasının çok önemli ilmî semeresi kabul edilen İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât'ın et-Tabakât adlı eserleriyle Belâzurî'nin Ensâbu'l-eşrâf'ındaki ashabın sıralanışında Hz. Ömer'in anlayışının esas alınmasını sağlamıştır. Bu defterler nesep ve tabakat âlimlerinin esas kaynaklarından birini oluşturmuştur.*" (Fayda, 1995, 246)

Belâzurî, "Hz. Ömer döneminde tutulan dîvân defterleri Cemâcim vakasında halk tarafından yakılmış ve asılları sonraki döneme ulaşmamıştır" (Belâzurî, 2002, 391) diyor. Ebû Yusuf (v. 182/798) da Kitâbu'l-Harac adlı eserinde "*Cemâcim vakası meydana gelince insanlar dîvân defterlerini yaktılar. Bu sebeple de artık onlar hakkında bir şey bilinmiyor*" (Ebû Yusuf, 1973, 103-104) diyerek bu meseleye işaret eder. Ancak Fayda'nın açıkça ortaya koyduğu gibi Medine'deki merkezi dîvân defterleri ile Irak, Suriye ve Mısır'daki defterleri birbirinden ayırmak gerekir (Fayda, 2006, 237). Bu savaşta yanan dîvân defterleri Kûfe ve Basra bölgesindeki defterlerdi. Ve muhtemelen atıyyelerin dağıtımına esas olan dîvân-ı-cünd değil, hangi araziden ne kadar vergi alınacağını tespit eden dîvân-ı-haraç yakılmıştı. Bu durumda yakılan dîvân defterleri Ensâb ve Tabakât eserlerinin sistematığına etki eden Medine dîvân defterleri değildi. Medine dîvân defterlerinin akıbeti hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Mustafa Demirci'ye göre arşiv bu kayıtları, tarih kaynaklarının yanı sıra bu devirde yazılmış fıkıh kitapları, coğrafi eserler, sosyal konuları anlatan edebi eserler, kâtip, vezir ve kadı adabına dair yazılmış kitaplar, tabakât ve şehir tarihleri içerisinde günümüze kısmen de olsa ulaşmıştır (Demirci, 2003, 25).

Dîvân defterlerinin tutulmasının tarih yazıcılığına bir başka etkisi de Arap yazısının gelişmesine olan katkısıdır. Zira o dönemde Kur'an haricinde elde çok fazla bir yazılı malzeme bulunmuyordu. Bu noktada tutulan her kaydın, yazının gelişmesine ve dolayısıyla da tarih yazımına etki ettiği de söylenebilir.

3. Devlet Evrak Arşivi ve İslâm Tarih Yazıcılığı

İslâm geldiğinde Arabistan'da on yedi kişinin yazı yazabildiği ve bunlar arasında Hz. Ömer'in de olduğu tarih kaynaklarında yer almıştır (Belâzurî, 2002, 691). Hz. Ömer hem okuma-yazma bilmesi, hem de İslâm öncesi dönemde "sefâret" görevini yürütmüş olmasından dolayı yazıya büyük bir önem atfetmiştir. Yemâme savaşı sonrasında Kur'an'ın cem edilmesini Hz. Ebû Bekir'den ısrarla talep etmesi ve onu ikna etmesi de (A'zamî, 2006, 118) Hz. Ömer'in yazıyla olan münasebetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hz. Ömer resmi evrakların hem kaydedilmesine hem de muhafaza edilmesine özel bir önem vermiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde kaydedilen resmi evraklar, Hz. Ömer'in kendi döneminde yazılan evraklarla birlikte bir sandıkta muhafaza edilmiştir (Balci, 2006, 152-153) Bu

mektuplara ve antlaşmalara dair özel bir çalışma yapan Muhammed Hamidullah başta Hz. Peygamber olmak üzere dört halifenin mektup ve antlaşmalarını bir araya getirmiştir. Bu mektup ve antlaşmalar incelendiğinde Hz. Ömer dönemine ait olanların diğer üç halifenin dönemlerine ait mektup ve antlaşmalardan çok fazla olduğu görülecektir. Diğer halifelerin döneminden kalan resmi evraklar beş ile kırk beş arasında değişirken, Hz. Ömer dönemine ait 170 küsur resmi evrak kaynaklarda yer almıştır (Hamidullah, 1985, 371-545) Burada akla Hz. Ali'ye nispet edilen *Nehcu'l-belâğa* adlı eser gelmektedir ki bu eserde geçen mektupların sayısı bile altmış üç kadardır (Durmuş, 2006, 538). Kaldı ki bu *Nehcu'l-belâğa*'nın içeriğinin bütünüyle Hz. Ali'ye nispet edilmesi de mümkün görünmemektedir (Durmuş, 2006, 539). Nehcu'l-Belâğa'daki mektupların tamamı bile Hz. Ali'ye ait olsa yine de Hz. Ömer döneminden bize ulaşan evrakın ancak üçte birine tekabül etmektedir.

Hz. Ömer döneminde yazılan bu metinler İslâm tarihi kitaplarında, ilgili oldukları olay anlatılırken nakledilir. Mesela Taberî, Basra şehrinin kuruluşunu anlatırken Utbe b. Gazvân'ın bu bölge hakkında Hz. Ömer'e yazdığı mektuba hem de Hz. Ömer'in talimatlarını içeren mektubuna yer verir (Taberî, 1960-1970 3: 591). Bu yazılı malzemenin sonraki devirlere yazılı mı sözlü mü aktarıldığı konusu net değildir. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı çalışmasında genel anlamda ilk dönem literatürünün yazılı olarak aktarıldığını savunmaktadır (Sezgin, 2001).

Tarih ilmine yardımcı kabul edilen bilimlerden biri de şüphesiz coğrafya ilmi olup, bu iki bilim neredeyse iç içe geçmiştir. Ve coğrafyaya dayanmayan bir tarih eserinin tarih eseri olmaktan çok roman olmaya daha layık olduğu ifade edilmiştir (Togan, 1985, 22).

Hz. Ömer'in yazdığı veya ona yazılan mektupların İslâm coğrafya yazıcılığına malzeme teşkil ettiğini ve İslâm coğrafyacıları tarafından kullanıldığını görülmektedir. Burada Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-buldân* adlı eserinden iki örnek verilerek bu iddia temellendirilecektir. Hz. Ömer Kâdisiye savaşı (15/636) öncesinde komutan Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan (v. 55/675) bölgenin coğrafi durumu ile ilgili bilgi istemiş, o da bölgenin durumunu bildirin bir mektup yazmıştır. "*Kâdisiye, Hendek ve Atîk arasındadır. Suları iki koldan Hîre'ye doğru akar ki bunlardan biri sert bir araziden diğeri Huzûz adlı ırmağın kenarından akmaktadır. Bu yol kendisini takip edenleri Havernak ile Hîre arasına götürür. Kâdisiye'nin sol tarafında ise yataklarından taşan sular akar*" (Yâkût, 1977, 4: 292). Bu mektup benzer ifadelerle Taberî'nin *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*'unda da yer almaktadır. (Taberî, 1960-1970, 3: 492)

Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'i (v. 41/661) Sevad bölgesinin yüz ölçümünü tespit etmesi için görevlendirmiştir. Buna göre bölgenin yüz ölçümü otuz altı milyon cerîb olarak tespit edilmiştir. (Yâkût, 1977, 3: 275) Bu bilgiyi İslâm fetihlerini anlatan Belâzurî'nin *Fütûhu'l-buldân* adlı eserinde de görmekteyiz (Belâzurî, 2002: 385). Kâdisiye'nin yeri ve Irak'ın yüzölçümüne dair yapılan nakiller göstermektedir ki Hz. Ömer döneminde yazılan evrak hem tarih hem de coğrafya eserlerine malzeme teşkil etmiştir.

4. Hz. Ömer Döneminde Hüdaynâme Kitabı Çevrildi mi?

Hüdaynâme Fars krallarının resmi tarihi olup, Geyûmerd'den Hüsrev Perviz'e kadar ki (590-628) İran tarihini ele alır. Kitaba son şeklini verenler III. Yezdicerd döneminde bu çalışmayı yapmışlardır. Bu eser başta İbnü'l-Mukaffa' (v.142/759) olmak üzere birçok kişi tarafından Arapça'ya çevrilmiştir (Ritter, 2011, 47-48, 99-100)

Nicholson (v. 1945), İslâm tarih yazıcılığının model olarak Hüdaynâme'den etkilendiğini ifade etmektedir (Nicholson, 1907, 348). Hasan İbrahim Hasan (v. 1967) da Hüdaynâme kitabı için "Bu kitap, Araplar nezdinde tarih yazımı için örnek sayılır" demektedir (Hasan İbrahim Hasan, 1985, 3: 177). Taberî'nin kaynakları üzerine bir çalışma yapan Cevâd Ali'ye göre de Taberî, İbnü'l-Mukaffa'nın tercümesinden istifade etmiş ama kaynağını belirtmemiştir. Yine ona göre İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Dineverî (v.282/895) de bu tercümeden nakillerde bulunmuşlardır (Cevad Ali, 1951,

141).

Hüdaynâme kitabının İslam tarih yazıcılığını ciddi anlamda etkilemediğini düşünenler de vardır. Bu kanaate sahip olanlardan biri olan Ramazan Şeşen, “*Tarihçilik İslâm dünyasında rağbet gören ilimlerdenidir. Doğrudan doğruya İslâm medeniyetinin bir ürünüdür. Emevilerin sonu ile Abbâsilerin ilk zamanlarındaki tercüme faaliyetinde tarihin yeri hemen hemen yoktur. Sadece İran Şahnâmesi’ne dair Hüdaynâme tercüme edilmiştir. Bu da daha ziyade edebi bir eserdir.*” (Şeşen, 1998, 13)” diyerek Hüdaynâme’nin tarihi değil edebi bir eser olduğunu dile getirmektedir.

Zeki Velidi Togan’ın (v. 1970) “*Eski zaman tarihçileri tek mil tarihî hayatı kronolojik bir sıra ile yazarlardı, bu ise bütün insanlığın hayatı bir tek hayat olduğu telakkisine dayanıyordu. Bu hususta Yahudilerin taksimatı birçok milletlere numune olmuştur. Mesela İslâm tarihinden alınarak bizde de yerleşen şu taslak: Enbiya tarihi, sonra Sasaniler ve Romalılar, Muhammed Peygamber, Dört Halife, Emeviler, Abbâsiler ve Osmanlılar, bu eski Yahudi sisteminin bakiyesidir*” (Togan, 1985, 25) diyerek eleştirdiği tarih şablonun Osmanlılara kadarki kısmı gerçekten de bazı tarih kitaplarında vardır. Ve bu şablonun oluşmasında da Farsça’dan Arapça’ya çevrilen eserler etkili olmuştur. Mesela Taberi Tarîhu’r-Rusul ve’l-Mülûk’un ikinci cildinde Erdeşir b. Bâbek’ten (salt. 226-240) başlayarak Yezdicerd b. Şehriyâr’a (Salt. 632-651) Sani tarihini anlatır (Taberî, 1967: II, 37-234). Dineverî, *Ahbâru’t-tivâl* adlı eserinde Behrâm-ı Gûr’dan (salt. 420-438) başlayarak Fars tarihini Pûrân’ın (slt. 629-631) tahta çıkışına kadar bir bütün olarak ele alır (Dineverî, 2007, 72-161). İbnu’l-Esîr de *el-Kâmil fi’t-târîh*’te aynı yolu takip etmiş Fars hanedanlarını Keyânîler, Eşğânîler ve Sâsânîler diye üç gruba ayırdıktan sonra kral Erdeşir ile başladığı bölümü kral Yezdicert’le bitirmiştir (İbnu’l-Esîr, 1987 1: 292-387).

Yukarıda kaydedilen örnekler üzerinden İslâm tarih yazıcılığı üzerinde ciddi bir Fars etkisinin olduğunu kabul etmek durumundayız. Ancak bu etkilenmenin ne zaman başladığına gelince bunu tespit etmek çok kolay görünmemektedir. Bu etkilenmeyi Hz. Ömer dönemine kadar götürülen bir iddiayı aşağıda tartışacağız.

Firdevsî’nin (v. 411/1020) Şehnâme adlı eserinin Türkçe çevirisine bir önsöz yazan Kenan Akyüz (v. 1996), şu bilgiyi kaydetmektedir: “*Kâdisiye savaşından sonra Arap ordularının İran’ı istilası sıralarında Yezdicird’in ele geçen hazinesinde bulunan Danişver’in eseri, Sa’d ibni Vakkas tarafından, halife Ömer’e gönderildi. Ömer, eserin içindekileri merak etmiş ve Pişdâdiyân sülalesine ait bazı parçaları Arapça’ya çevirtmiştir. Halife, bu parçalardan hoşlandığı için, bu sefer, eserin başından sonuna kadar Arapça’ya çevrilmesini emretti. Tercümeye başlandı. Fakat, Zerdüşt’ün mezhebine ve Zal ile Simurg arasındaki maceraya gelince, halife, eserin aynı zamanda kötü şeylerden de bahsettiğini ileri sürerek tercümeyi yarıda bıraktırdı*” (Firdevsî, 1956, 1: IV).

Çeviri hareketine eserinde ciddi anlamda yer veren İbnü’n-Nedîm (v. 385/995) Farsların krallarının gece sohbetleri ve biyografilerine dair doğru bilgi içeren kitaplar diyerek ele aldığı eserler arasında Hüdaynâme de vardır (İbnü’n-Nedîm, Ts., 364). Burada İbnü’n-Nedîm, çevirinin kim tarafından yapıldığını belirtmez. Ancak aynı yerde Cebele b. Sâlim tarafından Arapça’ya çevrilen Kitâbu Rüstem ve İsfendiyâr ile Kitâbu Behrâm Şûs adlı eserlere değinir.

Hüdaynâme kitabının Hz. Ömer dönemi gibi erken bir dönemde çevirisine başlandığına dair bir bilgi olsaydı bu bilgiye öncelikle İbnü’n-Nedîm dikkat çekerek diye düşünüyoruz. Kenan Akyüz, bu bilgiyi hangi kaynaktan alıp aktardığına işaret etmediği için bu bilginin erken kaynağını da kritik edemiyoruz. Şu da var ki Arap ve Fars kültürleri arası etkileşimin Hz. Ömer’den çok daha önce olduğu söylenebilir. İbn Hişâm (218/833), Nadr b. Hâris (v. 2/624) hakkında şu bilgi bu iddiaya destek niteliğindedir: “*Nadr b. Hâris Kureys’in şeytanlarından, Peygamber’e (sav) eziyet edenlerden ve ona düşmanlık besleyenlerdendi. Hîre’ye gider orada Fars krallarının hikâyelerini, özellikle de Rüstem ve İsbendiyâr’ın (İsfendiyâr) hikâyelerini öğrenirdi*” (İbn Hişâm, Ts., 1: 300). Buradan hareketle Fars tarihine dair bazı bilgilerin sözlü aktarım yoluyla Hicaz bölgesinde yaşayan Araplara da aktarıldığı

söylenbilir. Ama şifahî gelenek içinde kendine var olma imkanı bulan bu anlatıların tarih yazıcılığı üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek pek mümkün görünmüyor.

SONUÇ

Tarihin bir dönemindeki olay ve olgular, sonraki dönemde ortaya çıkacak olay veya olgular üzerinde müessir olmaktadır. Tarihsel olayların faileri, yaptıkları eylemleri çoğunlukla bir amacı tahakkuk ettirmek için yaparlar. Ne var ki bu eylemler, failerin tasarlamadığı neticeleri de tahakkuk ettirir. Hz. Ömer, ne hicreti takvim başlangıcı yaparken, ne dîvânları kurarken ve ne de resmi evrakları muhafaza ederken bir tarih yazıcılığına kaynak hazırlamayı hedeflememişti.

Bu durumda tarihsel olayların sonuçlarını uzak ve yakın sonuçlar olarak değerlendirmek açıklayıcı olacaktır. Yakın sonuçlarla kastedilen eylemi yapanların o eylemle kısa vadede almak istedikleri netice kastedilmektedir. Hz. Ömer, hicreti takvim başlangıcı yaparak resmi yazışmalardaki karmaşayı kısa vadede çözmeyi planlamıştı ve bu amacı gerçekleştirdi. Yine dîvân defterleri fey gelirlerini kime ne verildiğini, kime verilip verilmediğini tespit amacıyla tutulmuştu ve kısa vadede bu amaç tahakkuk etti. Uzak sonuçlar ise eylemi yapanın amaçlamadığı neticelerdir. Mesela dîvânların yazıldığı sıralamanın Ensab ve Tabakat eserlerinin sistematüğını belirlemesi Hz. Ömer'in faaliyetlerinin uzak sonuçları olup Hz. Ömer böyle bir neticeyi amaçlamamıştı.

Hz. Ömer döneminde yapılan üç faaliyet nihai kertede İslâm tarih yazıcılığı üzerinde müessir olmuştur. Hicrî takvim ortak bir tarih düşüncesinin doğmasında ve hicreti esas alarak yazılan tarih kitaplarının metoduna, dîvân defterleri tutulurken uygulanan sistem Ensâb ve Tabakât eserlerinin sistematüğüne etki etmiştir. Resmi evrakların muhafazası da tarih ve coğrafya kitaplarında bu malzemenin kullanılması yoluyla bu tür eserlere kaynaklık etmiştir.

Fars krallarının yaşamını konu edinen Hüdaynâme kitabının Hz. Ömer döneminde tercüme edilme girişimine dair rivayeti erken bir kaynaktan tespit edemedik. İbnü'n-Nedîm gibi çeviri hareketine özel önem atfeden alimlerin bu bilgiye işaret etmemesinden ötürü bu bilginin doğruluğunu tartışılır kılmaktadır. Sonuç olarak Hüdaynâme kitabı İslam tarih yazıcılığına etki etmiş olsa bile bu etkinin, çevirinin Hz. Ömer döneminden sonra yapıldığı daha güçlü bir iddia olduğu dikkate alındığında Hüdaynâme'nin etkisini de daha sonraki dönemler için geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

- A'zamî, M.M. *Kur'an Tarihi*. çev. Ömer Türker & Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayınları, 2006.
- Balcı, İsrail. *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşrâf*. 13 Cilt, Tahkik. Süheyl Zekkâr & Riyâz Zirikî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-buldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Bîrûnî, Ebu'r-Reyhan Muhammed. *Maziden Kalanlar (El-Âsârü'l-Bâkiye)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Cevâd Ali. "Mevâridü Târîhi't-Taberî". *Mecelletü'l-Mecmei'l-İlmiyyi'l-İrâkî*. I/1. (1950): 143-231.
- Cevâd Ali. "Mevâridü Târîhi't-Taberî". *Mecelletü'l-Mecmei'l-İlmiyyi'l-İrâkî*. I/2. (1951): 135-190.

- Çağatay, Neşet. "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim". AÜİFD. 22/1. (1978): 105-138.
- Demirci, Mustafa. *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud. *El-Ahbâr et-Tivâl*. çev. Nusrettin Bolelli & İbrahim Tüfekçi. İstanbul: Hivda Yayınları, 2007.
- Dûrî, Abdülazîz. *Neşetu İlmi't-Târîh İnde'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1993.
- Durmuş, İsmail. "Nehcü'l-Belâğa". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32: 538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim. *Kitabu'l-Haraç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Fayda, Mustafa. "Ensab". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11: 244-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. "İbn Sad". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20: 294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006.
- Firdevsî. *Şehname*. 4 cilt. çev. Necati Lügal. Ankara: Maarif Vekaleti, 1956.
- Gibb, H. A. R. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. çev. Kadir Durak v.dğr. İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi. 1980.
- Hamidullah, Muhammed. *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. 6 Cilt. çev. İsmail Yiğit v.dğr. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Tahkik. Mustafa es-Sakkâ v.dğr. Yayınevi yok. Yayın yeri yok, Ts.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'nihâye*. 21 Cilt. Tahkik. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Cize. Dâru Hecer, 1997.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzuddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Tahkik. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye., 1987
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed. *el-Fihrist*. Tahkik. Rıza Teceddüd. Tahran: Yayınevi yok, 1971.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr*. 10 Cilt. Tahkik. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- Nicholson, Reynold Alleyne. *A Literary History of the Arabs*. London: T. Fisher Unwin, 1907.
- Ritter, Hellmuth. *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri*. Hazırlayan. Mehmet Kanar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn. *el-İlân bi't-tevbih limen zemme ehle't-târîh*. (Franz Rosenthal.

İlmu't-Târîh İnde'l-Müslimîn içinde). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Sezgin, M. Fuad. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmiatu Riyad, 1991.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitabiyat, 2001.

Şâkir, Mustafa. *et-Târîhu'l-arabî ve'l-muerrihûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

Şiblî Nu'mânî. *Asr-ı Saadet*. 5 Cilt. çev. Ömer Rıza Doğrul. Sadeleştiren. Osman Zeki Mollamehmedoğlu. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. 5 Cilt. çev. Ahmet Temir -Zâkir Kadiri Ugan. Ankara: Maarif Vekaleti, 1955.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. Tahkik. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire. Dâru'l-Meârif, 1960-1970.

Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Yayınevi, 1985.

Uyar, Gülgün. "Abbâsî Coğrafyasında Bir Neseb Âlimi: Zübeyrî (236/851) Ve Kitâbu Nesebi Kureys'ine Göre Neseb Bilimi Usul, Muhteva Ve İfade Şekilleri". İstem. 4/12. 2008: 127-152.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah. (1977) *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir.